

Sultanate-Centered vs. Caliphate-Centered Legitimacy Discourses in Sultan Sanjar's Letter to Al-Mustarshid: A CDA Perspective

Ziba Shams

Ph.D. Candidate, Department of
History, Alzahra University,
Tehran, Iran

Zekrollah Mohammadi *

Associate Professor, Department of
History, Alzahra University,
Tehran, Iran

Extended Abstract

Introduction

From the outset of their entry into the political arena of the Islamic world, the Seljuks employed various strategies to legitimize their authority and consolidate their rule. Securing the approval of the Abbasid Caliphs was among the most important of these strategies and can be regarded as the central

* Corresponding Author: Ze.mohammadi@alzahra.ac.ir

How to Cite: Shams, Z., & Mohammadi, Z. (2025). Sultanate-centered vs. caliphate-centered legitimacy discourses in Sultan Sanjar's letter to Al-Mustarshid: A CDA perspective. *State Studies*, 11 (43), 341 – 384.
doi: [10.22054/tssq.2025.72360.1386](https://doi.org/10.22054/tssq.2025.72360.1386)

element of the caliphate-centered model of legitimacy. Toghrul, much like his Buyid predecessor ‘Adud al-Dawla al-Daylami, appeared before the Caliph in the Dar al-Khilafa of Baghdad unarmed and prostrated himself before him. It seems that during Toghrul’s reign and in the early years of Seljuk ascendancy, the Seljuks were not yet in a position to redefine their relationship with the Caliphate. Thus, by modeling his conduct on that of ‘Adud al-Dawla and repeating the ceremonial presentation before the Abbasid Caliph, Toghrul effectively adopted the same legitimization system previously established by the Buyid Amirs. During the reigns of Alp Arslan and Malik-Shah, the Seljuq Sultans continued to rely on this traditional tool of legitimacy while also embracing a new source of authority under the influence of their vizier, Khwaja Nizam al-Mulk, and the theologian Imam Muhammad al-Ghazali. In his *Siyasatnama*, Nizam al-Mulk linked the prosperity of both worlds to a *sultanate* (or monarchy) imbued with divine *farr* (or royal glory). Meanwhile, al-Ghazali, in his *Nasihah al-Muluk*, presented the Sultan as the shadow of God on Earth. This trend continued until the reign of Sultan Sanjar (511–552 A.H.). However, during his rule, the relationship between the caliphate and the sultanate (or monarchy) entered a new phase. The letters and decrees of Sultan Sanjar—preserved in *The Munsha’at Leningrad* and later compiled in *‘Atabat al-Kataba*—provide the most important documents on the developments of the time.

Several studies have examined the question of legitimacy in the Seljuq state from various perspectives. In her book *State and Government in Medieval Islam*, Lambton (1981) examined the relationship between the sultanate and the caliphate in Sunni thought, drawing on the views of Imam al-Haramayn al-Juwayni and, in particular, Imam Muhammad al-Ghazali. In *The Politics of Knowledge in Premodern Islam*, Safi (2006) analyzed Seljuq legitimacy through the lens of Foucault and Althusser, highlighting the convergence of epistemology and ideology and underscoring the role of scientific and religious institutions in legitimization. Moreover, in the article “The Political Structure and Legitimacy in the Seljuk Dynasty (1055–1092 AD),” Azad-Armaki and Kamali (2012) examined Seljuq legitimacy from the dynasty’s rise until the end of Malik-Shah’s reign, applying Max Weber’s theory of legitimacy. None of these studies have examined the Seljuq legitimacy model from the perspective of critical discourse analysis (CDA)—leave alone few applications of Fairclough’s CDA model to historical letters.

Discourse analysis can also be applied to historical contexts. Since it approaches all phenomena through the lens of language and narration—viewing the world in terms of text and narrative—historical narratives, documents, and letters can be analyzed within this theoretical framework. Among the various discourse analysis approaches, Norman Fairclough’s CDA offers a particularly suitable framework for historical investigation. The present study aimed to use Fairclough’s

CDA to analyze Sultan Sanjar Seljuq's letter to the Abbasid Caliph al-Mustarshid. The research question is as follows: What transformation in the discourse of legitimacy for the Seljuq state is reflected in Sultan Sanjar's letter to the Abbasid Caliph?

Materials and Methods

The present research relied on Fairclough's CDA to examine the legitimacy discourse as reflected in Sultan Sanjar Seljuq's letter to the Abbasid Caliph al-Mustarshid. Fairclough identifies three fundamental characteristics of CDA: relational, dialectical, and transdisciplinary. Accordingly, his three-tiered model of CDA consists of description, interpretation, and explanation. The first level of Fairclough's CDA is the description, which focuses on the formal and surface features of a text. He categorizes these observable features into three domains of vocabulary, grammar, and textual structure. At this level, every word is selected with a particular purpose. Therefore, the initial step is to recognize and identify words and phrases that carry specific semantic load. The level of interpretation examines the relationship between a text and its engagement with existing or prior discourses in society. It considers which established discourses the author draws upon to construct their text, and, conversely, how the researcher uses these discourses to interpret it. In other words, the researcher seeks to answer key questions: Who produced the text? Who is the intended audience? Who is involved? And what relationships exist? The third and final stage of is explanation,

which examines the interactions and the rationale behind discourse production in relation to social conditions. At this stage, the discourse is analyzed as part of a broader social process: What social conditions gave rise to the discourse? And does the discourse aim to maintain the existing social structures or to challenge and change them?

Results and Discussion

The analysis yielded several results. At the descriptive level, in terms of vocabulary, Sultan Sanjar emphasized a sultanate-centered discourse while marginalizing the caliphate-centered discourse, thereby framing the source of his legitimacy as rooted in inheritance, personal entitlement, and divinity. At the interpretive level, Sultan Sanjar was influenced by the new conception of the sultanate advanced by al-Ghazali, which portrayed the Seljuq Sultan as the shadow of God on Earth. Finally, at the level of explanation, considering the social events and historical developments of the time, it can be argued that the clash between Sultan Sanjar and al-Mustarshid prompted the Sultan to replace the dominant caliphate-centered discourse with his own sultanate-centered discourse.

Conclusion

By the reign of Sultan Sanjar, the relationship between caliphate and sultanate had entered a new phase. The analysis of Sultan Sanjar's letter to al-Mustarshid demonstrated a significant discursive shift. The evolution from a caliphate-centered to a sultanate-centered discourse under Sultan Sanjar

marks a critical stage in the development of Seljuk political thought, revealing how shifts in historical circumstances reshaped the foundations of power in the Islamic world.

Keywords: CDA, Fairclough, Caliphate-centered discourse, Sultanate-centered discourse, Sultan Sanjar, Al-Mustarshid.

تقابل گفتمان های مشروعیت سلطنت محور و مشروعیت خلافت محور در نامه سلطان سنجر سلجوقی به المسترشد عباسی بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

زیبا شمس

دانشیار تاریخ دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

ذکرالله محمدی*

چکیده

درباره مسئله مشروعیت در دولت سلجوقی، پژوهش های زیادی انجام شده است. اما آنچه از دیدگاه بیشتر محققان مغفول مانده است، مسئله قدرت و مشروعیت در نامه نگاری های سیاسی است. این نامه ها انعکاس دهنده دیدگاه های شخص صاحب قدرت هستند و از متن، می توان به گفتمان موجود در آن ها پی برد. یکی از این نامه های مهم تاریخی، نامه سنجر سلجوقی به المسترشد، خلیفه عباسی است. هدف اصلی در این پژوهش پاسخ به این سوال است که از نگاه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، نامه سنجر به خلیفه نشان دهنده چه تحولی در گفتمان مشروعیت دولت سلجوقی است؟ روشی که پژوهش حاضر از آن بهره گرفته است، روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف است که در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین به تحلیل گفتمان درون متن می پردازد. یافته های این پژوهش نشان می دهد که بر اساس الگوی فرکلاف در سطح توصیف، سنجر با روش برجسته سازی گفتمان خود و به حاشیه راندن گفتمان خلافت محور، منبع مشروعیت حکومت خود را وراثت، شایستگی و فره ایزدی می داند. در سطح تفسیر، سنجر تحت تأثیر اندیشه های سیاسی خواجه نظام الملک و غزالی، سلطان را سایه خدا بر روی زمین، می داند. اما در سطح تبیین، در بستر تحولات تاریخی آن دوره می توان گفت که تقابل سنجر با المسترشد باعث شد سنجر، گفتمان سلطنت محور خود را جایگزین گفتمان غالب خلافت محور کند. نتیجه نهایی تحلیل این نامه از زاویه نظریه فرکلاف، حاکی از تقابل گفتمان های مهم آن دوره در نامه یادشده و گذار از گفتمان مشروعیت خلافت محور به مشروعیت سلطنت محور است.

واژگان کلیدی: گفتمان انتقادی، فرکلاف، گفتمان خلافت محور، گفتمان سلطنت محور،

سلطان سنجر سلجوقی، خلیفه المسترشد عباسی

مقدمه

سلجوقیان از همان آغاز ورود به صحنه سیاسی جهان اسلام برای مشروعیت بخشیدن به قدرت سیاسی خود و تثبیت حکومتشان، به ابزارهای مختلف کسب مشروعیت، متوسل شدند. گرفتن تائید خلفای عباسی، از اصلی‌ترین و مهم‌ترین این ابزارها بود که می‌توان آن را عنصر مهم مشروعیت خلافت محور دانست. طغرل همانند سلف بویه خود یعنی عضدالدوله دیلمی هنگام ورود به دارالخلافه بغداد، بدون اسلحه به حضور خلیفه رسید و در برابر او بر زمین بوسه زد (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۵-۱۶). به نظر می‌رسد در عصر حکومت طغرل و در سال‌های نخست قدرت‌گیری سلجوقیان، آنان در موقعیتی نبودند که به تعریفی تازه از ارتباط خود با خلافت بیندیشند، از این رو طغرل نیز با الگوگیری از عملکرد عضدالدوله دیلمی و تکرار مراسم باریابی در نزد خلیفه عباسی، همان نظام مشروعیت بخشی را که امیر بویه ترتیب داده بود، مورد تقلید قرار داد (رضائیان، ۱۳۹۱: ۸۳). در دوره آلب ارسلان و ملکشاه ضمن حفظ این ابزار مشروعیت، سلاطین سلجوقی تحت تأثیر اندیشه‌های خواجه نظام الملک وزیر و امام محمد غزالی، به سوی ابزار دیگری از کسب مشروعیت پیش رفتند.

خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه، سعادت دو جهان را از آن پادشاهی می‌داند که دارای فره ایزدی باشد (نظام الملک، ۱۳۸۳: ۸۱) و غزالی در کتاب نصیحه الملوک، سلطان را سایه خدا بر روی زمین معرفی کرده است (غزالی، ۱۴۲۹: ۴۹). این روند همچنان تا دوره‌ی سلطان سنجر (۵۱۱-۵۵۲ ه.ق) پابرجا بود، اما در این زمان رابطه خلافت و سلطنت وارد دوره‌ی جدیدی شد که بهترین سند برای آن، نامه‌ها و فرامین سلطان سنجر هستند که در «منشآت لنین گراد» و بعدها در کتاب «عنه الکتبه» باقی مانده است. از معتبرترین این نامه‌ها می‌توان به نامه

سلطان سنجر به وزیر المسترشد بالله عباسی اشاره کرد (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹: ۱۰۶a-۱۱۴a). با توجه به این توضیحات، سؤال پژوهش این است که: از چشم انداز تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، نامه سلطان سنجر به خلیفه عباسی نشان دهنده چه تحولی در گفتمان مشروعیت دولت سلجوقی است؟

برای رسیدن به جواب این سؤال، بعد از بحثی درباره پیشینه تحقیق ابتدا چارچوب نظری بحث و روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف توضیح داده می شود. سپس به تبیین مفهوم مشروعیت خلافت محور و مشروعیت سلطنت محور می پردازیم و سپس متن نامه سلطان سنجر به المسترشد عباسی را بر اساس الگوی فرکلاف بررسی خواهیم کرد.

پیشینه تحقیق

درباره مسئله مشروعیت در دولت سلجوقی، مطالعات و پژوهش های زیادی انجام شده است و محققان از زوایای مختلف به بررسی آن پرداخته اند. لمبتون در فصل هفتم کتاب دولت و حکومت در اسلام با بررسی آراء امام الحرمین جوینی و به ویژه امام محمد غزالی رابطه سلطنت و خلافت را در اندیشه اهل سنت مورد بررسی قرار می دهد. مرحوم دکتر سیدجواد طباطبایی نیز در آثار خود با تکیه بر اندیشه ایرانشهری و نقش خواجه نظام الملک مسئله مشروعیت دولت سلجوقی و ارتباط آن با خلافت عباسی را مورد بحث قرار داده است. امید صفی در کتاب سیاست/دانش در جهان اسلام، همسویی معرفت و ایدئولوژی در دوره سلجوقی بر اساس نظریات فوکو و آلتوسر مسئله مشروعیت در دوره سلجوقی را بررسی نموده و بر نقش نهادهای علمی و دینی در مشروعیت بخشی تأکید کرده است. تقی آزاد ارمکی و مریم کمالی نیز در مقاله مشروعیت سیاسی و ساختار قدرت در حکومت سلجوقیان به مسئله مشروعیت سلجوقیان از ابتدا تا پایان حکومت

ملکشاه پرداخته و بر اساس نظریه مشروعیت ماکس وبر آن را بررسی کرده‌اند. همان‌گونه که مشخص است، هیچ‌کدام از تحقیقات مذکور، به بررسی الگوی مشروعیت سلجوقی از دیدگاه نظریه تحلیل گفتمان نپرداخته‌اند؛ درحالی‌که چندین دهه است که این الگو، قالبی برای پژوهش‌های مسئله‌محور شده است. پژوهشگران، از این نظریه در زمینه‌های ادبی، سیاسی، جامعه‌شناسی، زبان‌شناسی و اخیراً تاریخی برای انعکاس واقعیت رویدادها در ورای متن استفاده می‌کنند. در این میان کتاب "مجموعه مقالات نخستین هم‌اندیشی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی" که به کوشش فردوس آقاگل‌زاده در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است و هم‌چنین مقاله "نظریه و روش در تحلیل گفتمان" که هادی جلیلی آن را در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسانده است و در واقع خلاصه کتابی به همین نام، نوشته ماریان یورگنسن و لوئیز فیلیپس است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند؛ زیرا بحث‌های نظری و تئوری تحلیل گفتمان را به بهترین وجه توضیح داده‌اند.

اما از آثاری که این الگو را برای بررسی متون تاریخی به کار گرفته‌اند می‌توان به پژوهش‌هایی؛ مانند مقاله عباس قدیمی قیداری تحت عنوان "دگراندیشی در سیاست‌نامه" و همچنین مقاله "جایگاه زنان در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک" نوشته؛ منصوره شهریاری اشاره کرد که تحقیقات خود را بر اساس سطوح سه‌گانه نظریه انتقادی فرکلای ارائه داده‌اند.

در این میان محدود آثاری نیز هستند که به بررسی نامه‌های تاریخی بر اساس الگوی فرکلای پرداخته‌اند که از این میان می‌توان: به پایان‌نامه "تحلیل گفتمان انتقادی ترجمه نامه حضرت علی (ع) به مالک اشتر" اشاره کرد که در سطح کارشناسی ارشد و توسط مسیح اله نعمتی نوشته شده است و هم‌چنین به پایان‌نامه "سبک‌شناسی نامه‌های امام غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی"، اشاره کرد

که پژوهشی است که در سطح دکتری، توسط مریم درپر در دانشگاه فردوسی مشهد در سال ۱۳۹۰ انجام شده است که اخیراً آن را به صورت کتاب نیز منتشر کرده است. دلیل اهمیت این پایان‌نامه‌ها به این خاطر است که این پژوهش‌ها به تحلیل گفتمان انتقادی در سطح نامه که موضوع این پژوهش نیز است، پرداخته‌اند. هرچند پژوهش‌های بالا هیچ‌کدام به طور مستقیم ارتباطی با موضوع مقاله حاضر ندارند، اما به هر حال از نظر تئوری و چارچوب کار، اطلاعات مفیدی، پیش‌روی نویسندگان مقاله قرار داده‌اند. در این بین مقاله‌ای به نام "مکاتب تاریخ‌نگاری" در مجله یادگار به کوشش عباس اقبال به چاپ رسیده است که صرفاً یکی از نامه‌های سلطان سنجر به المسترشد عباسی با حواشی آن را آورده است؛ هرچند این مقاله از آشفتگی‌هایی در ذکر اسامی در حواشی آن رنج می‌برد، اما از این لحاظ که متن ثقیل نامه را قابل فهم‌تر می‌کند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

بر پایه این توضیحات، به تأکید می‌توان گفت که تاکنون هیچ پژوهشی در زمینه مسئله مورد تحقیق انجام نشده است و این تحقیق، اولین پژوهش در این زمینه است.

روش پژوهش

تحلیل گفتمان^۱ که اخیراً به عنوان مبحث میان‌رشته‌ای^۲ مطرح شده است، به توصیف ساختار و کارکرد اعمال گفتمانی تأکید می‌کند (Fairclough, 2001:22). طرفداران تحلیل گفتمان اعتقاد دارند که زبان، واسطه بین پدیده‌های جهان و گفتار و نوشتار است؛ یعنی هیچ پدیده‌ای بدون زبان، واقعیت خارجی

۱ discourse analysis

۲ cross- discipline

پیدا نمی‌کند. نقطه شروع رویکردهای تحلیل گفتمان، همان ادعای فلسفه زبانی ساختارگرا و پسا ساختارگرا است، یعنی اینکه دسترسی ما به واقعیت، همواره از طریق زبان است. چنانچه سوسور^۱ می‌گوید: زبان سیستمی از نشانه‌ها است که عقاید را بیان می‌کند (Suassure, 2011: 72). فرکلاف از زبان به عنوان گفتمان و کنش اجتماعی^۲ نام می‌برد که نه تنها مسئول تحلیل متن، پروسه تولید و تفسیر آن است؛ بلکه مسئولیت تحلیل روابط بین متن با پروسه تولید و شرایط اجتماعی تولید آن متن را بر عهده دارد (Fairclough, 2001: 34). در واقع معتقدان به تحلیل گفتمان، سعی دارند به ما یادآوری کنند که مسئله و مشکلی در قالب گفتمانی خاص در جامعه وجود دارد که تحلیل گفتمان در واقع در پی یافتن و بررسی این مسئله است.

نظریه تحلیل گفتمان انتقادی که در متون تخصصی تحلیل گفتمان به "CDA"^۳ شهرت یافته است، توسط نورمن فرکلاف، زبان‌شناس و پژوهشگر انگلیسی (locke, 2004: 10)، در سال ۱۹۸۹ میلادی و بر پایه نظریه‌های میشل فوکو بنیان گذارده شد (Baker & Ellece, 2011: 40). فرکلاف در کتاب "تحلیل گفتمان انتقادی خود" سه ویژگی اساسی را برای "CDA" ذکر می‌کند که عبارت‌اند از: رابطه‌ای^۴، دیالکتیکی^۵ و فرا رشته‌ای^۶ (Fairclough, 2010).

۱ Saussure

۲ social practice

۳ critical discourse analysis

۴ relational

۵ dialectical

۶ transdisciplinary

16:). بر همین اساس، الگوی سه‌گانه تحلیل انتقادی او، عبارت است از:

(۱) توصیف؛ (۲) تفسیر و (۳) تبیین (Fairclough, 2001: 34 & 359).

(۱) توصیف: اولین سطح تولید گفتمان انتقادی فرکلاف، سطح توصیف است که به بررسی ویژگی‌های فرمالیستی و صوری^۱ متن می‌پردازد. (Fairclough, 2001: 34) او این ویژگی‌های ظاهری را در سه حوزه واژگان، گرامر^۲ و ساخت متنی^۳ توصیف می‌کند (Ibid: 92 & 93) در این سطح هر واژه با اهداف خاصی انتخاب می‌شود، بنابراین یکی از گام‌های اولیه در تحلیل انتقادی متون، تشخیص و بازشناسی کلمات و عباراتی هستند که دارای بار معنایی خاصی می‌باشند.

(۲) تفسیر: تمرکز آن روی رابطه بین متن و تعامل با گفتمان‌های موجود یا پیشین در جامعه است (Ibid: 35) و اینکه نویسنده متن، از چه گفتمان‌های موجود یا پیشین در جامعه، برای تولید گفتمان و متن خود استفاده کرده است و در مقابل محقق، چگونه این گفتمان‌ها را برای تفسیر متن موجود به کار می‌گیرد. به عبارت دیگر، تفسیر؛ ترکیبی از محتویات خود متن و دانش زمینه‌ای یا تدابیر و تمهیداتی است که مفسر یا محقق در تفسیر متن به کار می‌بندد (قیداری و زوارق، ۱۳۹۷، ۴۵) و با استفاده از بافت بینامتنی^۴ و بافت موقعیتی^۵ که فرکلاف ذکر می‌کند، درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است: چه کسی متن را به وجود آورده است؟

۱ formal properties

۲ vocabulary

۳ grammar

۴ textual structure

۵ intertextual context

۶ situational context

مخاطب متن چه کسی است؟ چه کسانی درگیر هستند؟ و چه روابطی برقرار است؟ (Ibid:135)

۳) تبیین: سومین سطح و آخرین مرحله از تحلیل انتقادی، تبیین است که در آن فعل و انفعالات و چرایی تولید گفتمان در ارتباط با شرایط اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد (Ibid,135-148) در این مرحله گفتمان به‌عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی تحلیل می‌شود و اینکه چه شرایط اجتماعی باعث به وجود آمدن این گفتمان شده؟ ایدئولوژی موجود در گفتمان چیست؟ و گفتمان موجود در پی حفظ ساختارها یا تغییر آن است؟ (Ibid,148-150)

این موضوع تحلیل گفتمان را می‌توان در قالبی تاریخی، نیز مطرح ساخت. از آنجا که تحلیل گفتمان، همه‌چیز را از منظر زبان و روایت می‌بیند و جهان را چیزی جز متن و روایت در نظر نمی‌گیرد، لذا روایت‌ها، متن‌ها و نامه‌های تاریخی را می‌توان در قالب این نظریه بررسی و تحلیل نمود. به نظر می‌رسد از بین نظریه‌های متعدد تحلیل گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلایف که متن را در سه سطح؛ توصیف^۱، تفسیر^۲ و تبیین^۳ بررسی می‌کند، (Ibid,34-35) می‌تواند یکی از بهترین قالب‌ها، برای بررسی‌های تاریخی باشد.

تبیین گفتمان مشروعیت خلافت محور و مشروعیت سلطنت محور

امیر الشعراء، معزی نیشابوری (۴۳۹-۵۲۱ ه. ق.) شاعر رسمی دربار ملکشاہ سلجوقی و سلطان سنجر، در ابیاتی، سلطان سنجر را چنین به تصویر کشیده است:

۱ description

۲ interpretation

۳ explanation

هفت کشور در خط فرمان سلطان سنجر است هفت گردون در کف پیمان سلطان سنجر است
جز خداوندی که عالم بندهی تقدیر اوست کیست در عالم که او سلطان سلطان سنجر است
(معزی نیشابوری، ۱۳۱۸: ۸۸).

کاشغری، صاحب کتاب لغات التترک که آن را در سال ۴۶۷ ق به المقتدی، بیست و هشتمین خلیفه عباسی تقدیم کرده است؛ در مقدمه کتاب خود، خطاب به خلیفه چنین نوشته است: «بنده خدا محمود بن حسین بن محمد هنگامی که دیدم خدای تعالی آفتاب دولت را در برج‌های ترکان تابان ساخت و به پادشاهی و فرمانروایی ایشان دوایر آسمان‌ها را به گردش درآورد و ایشان را ترک نامید و بر کشور فرمانروا گردانید و پادشاهان زمان ساخت و زمام امور مردم روزگار را در کف ایشان نهاد...» (کاشغری، ۱۳۷۵: ۱).

تمام موارد فوق‌الذکر، گفتمان مشابهی است که به صورت متفاوت، در آثار بزرگان دوره سلجوقی انعکاس یافته است و همگی این‌ها، دلالت بر گفتمانی دارد که ما از آن به عنوان گفتمان مشروعیت سلطنت محور نام برده‌ایم که به صورت گفتمانی جدید و غیر مسلط در جامعه عصر سلجوقی رواج پیدا کرد. این در حالی بود که بر اساس نظریه سنتی اسلام، تنها حاکم مشروع، خلیفه بود (Peacock, 2015: 124).

پس در اینجا با دو گفتمان متمایز مشروعیت روبرو هستیم که هر دو گفتمان تأکید بر خدایی دارد که قدرت فرا بشری به حاکم می‌دهد. در گفتمان غالب، یعنی گفتمان مشروعیت خلافت محور؛ خلیفه، جانشین خدا بر روی زمین است، یا به عبارت دیگر: «خلیفه الله فی الارض» (قادری، ۱۳۷۰: ۱۴) و حق فرمانروایی بر تمام مناطق و اقوام مسلمان را داراست و اعتبار و روایی حکومت سلاطین مسلمان

با بیعت با خلیفه، یعنی کسی که حکومت آن‌ها را تصویب می‌کند، تثبیت می‌گردد (جی. آ. بویل، ۱۳۸۵: ۲۰۴/۵). از طرف دیگر در گفتمان رقیب و غیر مسلط مشروعیت سلطنت محور، سلطان رکن اول جامعه و صاحب فره ایزدی است و سلطنت موهبت و نظر الهی به سلطان است و سلطان بی‌واسطه، سایه خدا بر روی زمین است، یا به عبارت دیگر: «السلطان ظل الله فی أرضه» (غزالی، ۱۴۲۹: ۴۹). می‌توان گفت که گفتمان غالب مشروعیت خلافت محور تا زمان سلطان سنجر، گفتمان مسلط بر جامعه بود که نظریه پردازان سیاسی مانند ابن فراء و ماوردی، طراحان اصلی آن بودند (فیرحی، ۱۳۸۵: ۹۶) و سلاطین سلجوقی به دنبال کسب مشروعیت برای حکومت خود، با این ایدئولوژی همراه شدند (لمبتون، ۱۳۸۲: ۲۶). سلجوقیان به صورت فاتحانی که با مسائل مردم بیگانه بودند، بیشتر بر قانونی تکیه می‌کردند که به وسیله خلافت، برای تحکیم سلطه آن‌ها اعمال می‌شد و در همین راستا بود که سلجوقیان در زمان طغرل، خود را موالی امیرالمؤمنین (خلیفه) نامیدند و بدین ترتیب بر حیثیت و اعتبار نهاد خلافت افزوده شد (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۰). موازنه قدرت و حاکمیت بین سلطان و خلیفه در زمان آلب ارسلان حفظ شد و رفتار متواضعانه ملکشاه در مقابل خلیفه هنگام بازدیدش از بغداد در سال ۴۷۹ق احترام سلاطین سلجوقی را نسبت به خلفا مشخص می‌ساخت (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۲-۴۱). سلاطین پس از ملکشاه نیز بیشتر بدان جهت که موضع خود را در برابر رقبا تحکیم ببخشند، می‌کوشیدند تا از طرف خلیفه به رسمیت شناخته شوند (جی. آ. بویل، ۱۳۸۵: ۲۰۴/۵). به نظر می‌رسد سلاطین سلجوقی پیش از سنجر به این باور رسیده بودند که پذیرفتن مشروعیت خلافت محور به صلاح آن‌ها است و ادامه حکومت آن‌ها در گرو پذیرفتن این گفتمان است. اما دیوان سالاران ایرانی مخصوصاً خواجه نظام الملک تا حدی این تفکر را به صورت

مستقیم و غیرمستقیم به چالش کشیدند و عالمانی مثل غزالی با طرح نظریه سلطنت، این راه را ادامه دادند، که بازتاب آن را می‌توان در نامه سلطان سنجر به خلیفه المسترشد عباسی دید. سلطان سنجر طراح گفتمانی جدید بود که تا این زمان به صورت مستقیم از زبان هیچ سلطان سلجوقی شنیده نشده بود. از طرف دیگر روابط خوب خلفای عباسی با سلجوقیان بعد از مرگ محمد بن ملک‌شاه رو به تیرگی گذاشت و از این تاریخ بود که خلفای عباسی در نزاع‌های خانگی شاهزادگان سلجوقی شروع به دخالت کردند و نیروی نظامی خود را مجهز کردند. اوج این دخالت‌ها در زمان المسترشد عباسی بود که سلطان سنجر را وادار به مقابله با خلیفه کرد که منجر به درگیری سلطان و خلیفه در میدان نبرد شد (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۴). در اینجا نامه سلطان سنجر به خلیفه المسترشد بررسی می‌شود. این نامه زیرمجموعه منشآت لنین گراد است، که در نسخ خطی کتابخانه لنین گراد روسیه نگهداری می‌شود و هم‌اکنون یک نسخه از این منشآت به صورت میکروفیلم در کتابخانه ملی موجود است که مبنای کار تحقیق قرار گرفته است. عنوان نامه چنین است:

"مثال عن الدرگاه الاعلی السلطانی الی وزیر دارالخلافة من انشاء موی‌الدین منتجب الملک به تاریخ رمضان سنه سبع و عشرين و خمسماته" (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹: ۱۰۶a).

این نامه، برخلاف عنوان آن به زبان فارسی است و در رمضان سال ۵۲۷ هجری قمری، در هجده صفحه و توسط رئیس دیوان رسائل سلطان سنجر؛ منتجب الدین بدیع اتابک جوینی، به وزیر خلیفه المسترشد؛ شرف‌الدین علی بن طراد زینی (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲۶/۱۱) نوشته شده است، که در ادامه به بررسی گفتمان مشروعیت سلطنت محور در آن، بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

پرداخته می‌شود.

گفتمان مشروعیت سلطنت محور در متن نامه؛ بررسی در سطح توصیف

در این سطح ویژگی‌های صوری متن در سه حوزه واژگان، گرامر و ساختار متنی بررسی، و سعی می‌شود با تحلیل نامه در سطح ضمیرها، تکرار جملات، بار منفی و مثبت بودن جملات، تضاد کلمات و نظام وجهی (Fairclough, 2001:92) (116) گفتمان مشروعیت سلطنت محور، در متن برجسته شده و تقابل آن، با گفتمان رقیب نشان داد شود.

در ابتدا برای شناسایی گفتمان‌های موجود در نامه، باید به دنبال ضمائر اول شخص، دوم شخص یا سوم شخص باشیم، زیرا وجود گفتمان‌های خاص در یک متن موجب دسته‌بندی افراد می‌شود (قاسمی فرد، ۱۳۹۹: ۹۰). این دسته‌بندی در متن، از وجود گفتمان‌های متفاوت خبر می‌دهد که به وسیله ضمائر مشخص می‌شود. در این نامه ضمائر اول شخص و سوم شخص در لابه‌لای نامه مشخص هستند؛ ضمیر اول شخص به سلطان سنجر برمی‌گردد که سنجر بیشتر از ضمیر «ما» برای خودش استفاده کرده است و تقریباً چهار برابر ضمیر سوم شخص که به خلیفه برمی‌گردد، در متن نامه دیده می‌شود. وجود تعداد زیاد ضمیر «من»، «ما» و «او» و مشتقات این ضمائر در این نامه نشان‌دهنده وجود دسته‌بندی در این متن و در نتیجه وجود دو گفتمان است. در اینجا به نمونه‌هایی از این ضمائر در متن نامه اشاره می‌شود: نمونه ضمائری که به سلطان سنجر برمی‌گردد:

«بر رأی ما عرضه کردند» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۶a). «و به حکم نظر و عاطفتی که پدر ما سلطان را نغمده‌الله برحمته در تمهید کار ما بود». «و این

خصایص و مراتب بزرگی که باری تعالی و جل ذکره پس از عهد او (ملکشاه) ما را ارزانی داشت و در ناصیه ما دیده» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۷a). «همه نشانندگان و نایبان ما» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۸a). «در نوبت ایالت و سلطنت ما پادشاهی به سه قرن و سه بطن زیادت گشته است». «ما هر روز اندرین کامرانی متواضع تریم». «هر روز نیت و اعتقاد ما نیکوتر است». «خویشتن را از قواعد جباران و فراعنه صیانت کرده». «خویشتن را بنده گناهکار ضعیف شناخته» (همان: ۱۰۸a). «آفتاب حضرت ما روی نماید» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۹a). «و آن اثر که ما را و حشم ما را بوده است» (همان) «مدت هفت سال که در خدمت و تربیت ما بود» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۱۲a). ما را از این پس غضاضتی و نقصانی نباشد به حکم آنکه پدر ما سلطان ملکشاه انار الله برهانه نام ما احمد و سنجر کرد» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۱۳a).

و اما نمونه‌ای از ضماری که برای خلیفه المسترشد به کار رفته است:

«مطالعه او رسید». «و آن حقوق و سوابق که او بدان مستظهر است». «محل او همیشه در دولت معمور بوده است» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۶a). «همه ملوک و سلاطین و گردن کشان ترکستان و دیگر ولایت را بر طاعت او مستقیم داشته» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۰۷a). «چگونه است نزدیک خدای تعالی و رسولش خویشتن را مقصر می‌دانند یا مغفور و متوفر» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹ / ۱۱۰a).

بر اساس توضیحات بالا، می‌توان از وجود دو گفتمان خبر داد. بعد از اثبات وجود گفتمان‌ها، باید به دنبال یافتن مصادیق و واژه‌هایی باشیم که این گفتمان‌ها را در داخل متن برجسته می‌کند. هر گفتمانی شاخص‌ها و مختصاتی دارد، وقتی

مختصات گفتمان معلوم شد، مصادیق و مفاهیمی که این گفتمان را برجسته می‌کند، به راحتی داخل متن قابل‌شناسایی هستند. در مبحث گفتمان مشروعیت سلطنت محور به بررسی شاخص‌ها و مختصات دو گفتمان مشروعیت خلافت محور و سلطنت محور پرداخته شد و اکنون بر این اساس باید به دنبال مصادیقی مثل لوا، پرچم، دین، خلیفه، خلافت برای شناسایی مشروعیت خلافت محور داخل متن و کلماتی و واژه‌هایی مثل پادشاه، سلطان، فره ایزدی، لطف خداوند، جهان داری، و خداوند برای شناسایی گفتمان مشروعیت سلطنت محور باشیم. بر اساس بررسی متن نامه به تأکید می‌توان گفت که تعداد جملات و کلماتی که بازگوکننده گفتمان سلطنت محور هستند به مراتب بیشتر از گفتمان دیگر است و در موارد معدودی هم که جملات و مصادیق گفتمان خلافت محور ذکر شده است بلافاصله قبل یا بعد از جمله مورد نظر و یا هر دو، مورد نقض آن طرح شده است که نشان‌دهنده برتری گفتمان مشروعیت سلطنت محور بر خلافت محور در سراسر نامه است. مثال‌های زیر به روشنی، درستی مطالب بالا را به اثبات می‌رسانند:

«ما پادشاهی جهان را از خداوند جهان جلت عظمت یافته‌ایم و به استحقاق و میراث بدان رسیده‌ایم و از پدر و جد امیرالمؤمنین رضوان‌الله علی‌الماضین منهم و ادام سلطان الباقي لوا و عهد داریم و امروز ایزد تعالی همه جهان را در تحت تصرف و امان ما دارد به فضل و رأفت خویش» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۴۹ / ۱۰۸a).

همان‌طور که مشخص است در اینجا چهار جمله به موازات هم آمده‌اند؛ جمله وسط سلطان سنجر اذعان می‌کند از جد المسترشد لوا و عهد دارد اما در جمله قبل و بعد از آن با گفتمان متفاوتی

مواجهیم که سعی شده است گفتمان خلافت محور را به حاشیه براند و مدعی می‌شود که پادشاهی جهان از طرف خداوند به او تفویض شده است و خدا جهان را تحت فرمان او قرار داده است و حتی حرف از استحقاق و میراث هم میزند، یعنی به‌طور مشخص، ایده و نظری که در الگوی ملک‌داری ایرانی بود. و یا در جای دیگر می‌گوید: «پیش از آنکه خیالات و تصورات را به خاطر اشرف راه دهند... خطبه و سکه بنام اشرف در همه ولایت مستمر داشته و اقتدا اندرین معانی بآباء و اسلاف خویش کرده» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۴۹ / ۱۰۷a). اینجا هم از افعال گذشته استفاده می‌کند و فقط هم به این بسنده نمی‌کند بلکه علت خطبه خواندن را پیروی از گذشتگان خود می‌داند یعنی به‌نوعی جنگ روانی علیه خلیفه به راه می‌اندازد. و در یک جای دیگر می‌گوید: «و ملک باقی جز آفریدگار را نتوان بود... و تا بوده‌ایم بر سیرت و سنت اسلاف خویش رفته‌ایم و طاعت داری خاندان امامت و ائمه و مقتدی خویش واجب دانسته» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۴۹ / ۱۰۸a).

در اینجا هم، به این جنگ روانی دامن میزند و سعی در طرد گفتمان رقیب، نادیده گرفتن و به حاشیه راندن آن دارد؛ زیرا یکی از راهبردهای زبانی برای برجسته‌سازی گفتمان خودی، طرد و به حاشیه راندن گفتمان رقیب و کم‌رنگ سازی آن است (اکوانی، ۱۳۹۸: ۱۳۶). سلطان سنجر بعد از به حاشیه راندن گفتمان خلافت، به طرح مصادیق گفتمان مشروعیت سلطنت محور خود می‌پردازد و این مصادیق را به کرات و با صراحت در لابه‌لای نامه می‌گنجاند و

به صراحت اذعان می‌کند که پدرش ملک‌شاه دارای فره ایزدی بوده و اکنون به دلیل استحقاق و لیاقتی که او دارد و پدرش آن را شکوفا کرده بود و خداوند هم این فره را در طالع او دیده است، به او ارزانی داشته و امور شرق و غرب و دین و دنیا را به او واگذار کرده است و بر آن مهر تائید نیز زده است. در ادامه به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

«الطاف صنع ایزدی از عهد طفولیت و سه سالگی در حق این بنده^۱ هر روز بحمدالله تعالی و منه بر تزیاید بوده است.» «چون به فر ایزدی که او آرا بود در احوال ما رشد و نجح تفرس کرده بود و این خصایص و مراتب بزرگی که باری تعالی و جل ذکره پس از عهد او ما را ارزانی داشت و در ناصیه ما دیده» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۱۰۷a / ۴۹). «چون رایت ما پدید آید و آفتاب حضرت ما روی نماید و بادهای نصرت بجنید و اقبال و تائید الهی کمین بگشاید و سلاطین اقالیم و ملوک طوایف و ارکان دولت و اعضاء ملت و حماه بیضه اسلام و اهل بصارت و تجارب در سایه آن بغنونند در آن مقام گاه که ثبات خواهد نمود» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۱۰۹a / ۴۹).

اما اوج گفتمان مشروعیت را آنجا می‌توان مشاهده کرده که سنجر خلفا و سلاطین را در کنار هم و با لقب حضرت به کار می‌برد؛

«بزرگان و جهان دیدگان و اهل رأی و تدبیر در حضرت خلفا و

۱- سلطان سنجر

۲- ملک‌شاه

ملوک از بهر آن باشند تا در غور کارهای ژرف بنگرند» (منشآت
 لنین گراد، شماره ۴۹/۱۰۷a)، و در ادامه و در لابه لای نامه بیشتر
 از سی بار نام خداوند را در جملات متعدد با واژه‌های ایزد تعالی،
صنع ایزدی، باری تعالی، ایزد، ایزد جل و جلاله، بحمدالله تعالی،
خدای تعالی، حضرت خویش، آفریدگار، باری عز و... (منشآت
 لنین گراد، شماره ۴۹/۱۰۶a-۱۱۴a) آورده است که می‌خواهد به
 خلیفه المسترشد یادآوری کند که قدرت برتر خداوند است و در
 آخر هم نتیجه می‌گیرد که خداوند احکام دین و دنیا و شرق و
 غرب را به او سپرده است؛ «و مدت مدیدی است که ایزد تعالی این
نام را و صاحب این نام را در ممالک روی زمین عزیز گردانیده
است و به فضل خویش سروری و فرمان‌دهی داده و احکام دینی
و دنیوی بدان متعلق ساخته و در شرق و غرب آن را تعظیم نهاده
است» (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹/۱۱۳a).

یکی دیگر از ویژگی‌های متن که در اینجا باید به آن توجه شود، نظام وجهی
 است و این نظامی است که با اقتدار گوینده یا نویسنده سروکار دارد. نظام وجهی
 به اشکال مختلف ساخته می‌شود، اما رایج‌ترین شیوه استفاده از آن، نظام وجهی
 اجبار، الزام و وظیفه‌مانند: بایستن، توانستن و افعالی‌مانند شد، هست و نیست است
 که دلالت بدان عمل دارند (خزانه دارلو و جلالوند الکامی، ۱۳۹۲: ۱۰۳). سنجر
 در لابه لای نامه از موضع قدرت، مخاطب را که خلیفه المسترشد باشد، مورد
 خطاب قرار داده و هر جا که لازم دیده مستقیم و غیرمستقیم خلیفه را در معرض
 تندترین انتقادات قرار داده است و آبادانی ممالک تحت سلطه خود را به رخ خلیفه

کشیده، و به او توصیه می‌کند به‌جای دخالت و همدست شدن با شاهزادگان سلجوقی و باعث فتنه و خونریزی شدن در مملکت اسلامی، به فکر مقابله با صلیبیان باشد. او در لابه‌لای نامه اقتدار خود را به رخ خلیفه می‌کشد و او را متهم به بی‌توجهی به اموال، جان و ناموس مسلمانان در مقابل صلیبیان می‌کند، تا جایی که صلیبیان، بیت‌المقدس را به چراگاه خوک‌ها و محل خرید و فروش شراب تبدیل کرده‌اند و به نوامیس مسلمانان دست‌درازی می‌کنند و باعث ویرانی مملکت اسلامی شده‌اند او اذعان می‌دارد اگر خلیفه یک‌صدم اقداماتی که او انجام داده است را انجام می‌داد، اکنون بلاد اسلامی این وضعیت را نداشتند:

«و پوشیده نیست که در زمین عراق ملحد بیش از آن است که به خراسان، بایستی که از دارالخلافت و از پادشاهان آن طرف صد یک آنچه ما کردیم و فرمودیم اثری پدید آمده بودی و کفار فرنگ چندین سال‌هاست تا در بلاد شام و عراق و غیر آن استیلا گرفته‌اند و بیت‌المقدس که قبله انبیا علیهم‌السلام بوده است مرتع خنازیر و بیاع خانه خمر ساخته‌اند و بعورات مسلمانان دست‌درازی‌ها کنند و بر اموال و دماء و فروج حکم می‌رانند و از طرف دیگر از کفار شکی و ابخاز معلوم است چه نکایت‌ها و قتل و نهب در بلاد اسلام پدید آمد و آن منکرات را هیچ غم‌خواری و دل‌سوزی نبوده است و نیست» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۴۹/۱۱۰a). سنجر به خلیفه توصیه می‌کند برای رویارویی با صلیبیان از خود رغبت نشان دهد «امروز سرای عزیز امامی را اختیار است که خروج فرماید و امور مصالح اسلام و مسلمانان در ضبط بسطت و مناشیر خویش آرد و به غزوات روم و فرنگ و ترکستان و هندوستان و قهر

ملحدان رغبت نمایند» (منشآت لنین گراد، شماره ۱۰۹a/۴۹). او در جای دیگر خلیفه را متهم به دخالت در امور شاهزادگان می‌کند و معتقد است خلیفه برای مقابله با او از قوای شاهزادگان استفاده کرده که منجر به فتنه و کشتار می‌شود «چون حادثه فرزند محمود افتاد و ملک عراق مضطرب گشت ما از جهت ترتیب آن ملک و اصلاح کارهای فاسد گشته بدان جانب نهضتی فرمودیم ناگاه قراجه^۱ و جماعتی را از مفسدان به مخالفت و محاربت ما فرستادند». «و چون حال بر این جمله است که هر وقت ما را بیگانه گردانند و بشهت و ریبت و حدس سخن گویند و شنوند و از ممالیک و موالی ما بر ما یگرا مستظهر سازند و اموال و نعمت بسیار برایشان هزینه کنند و درهای فتنه گشاده گردانند و بلاد اسلام شوریده و ناایمن کنند و مال‌ها و خانه‌های مسلمانان اندر آن مستهلک شود و معلوم است که این جماعت بدان حضرت التجا ساخته‌اند» (منشآت لنین گراد، شماره ۱۰۸a/۴۹).

موارد فوق نشان‌دهنده تقابل و تضادی است که بین خلیفه و سنجر مشاهده می‌شود، که از زبان خود سنجر در این نامه، مجالی برای صبر و دوستی باقی نمی‌گذارد: «اما چون از جانی که وفا طمع داریم جفا بینیم و بر جایی که تکیه کنیم راه نیابیم و آنجا که عاطفت و شفقت بریزیم حق آن نشانسد و سوابق احسان یاد نیارند بدین معانی اغضا فرمودن و غصه‌ها تجرع نمودن ناممکن باشد دل آن را احتمال نتواند کردن که مجال صبر اندر آن تنگ آید و اوصاف بشریت از آن

۱- اشاره به همدستی مسترشد عباسی با شاهزادگان سلجوقی دارد که بعد از مرگ سلطان محمود بن محمد ملکشاه بر علیه سنجر و پسر دیگر محمود، طغرل شوریدند. قراجه، اتابک یکی از شاهزادگان بود.

نیفزاید» (منشآت لنین‌گرا، شماره ۱۰۷a/۴۹). بدین ترتیب می‌توان تقابل، دوگانگی و تضاد دو گروه را در سطح توصیف و در قالب کلمات به‌خوبی مشاهده کرد و برجستگی گفتمان مشروعیت سلطنت محور را بر خلافت محور در قالب جملات و ساخت دستوری به‌طور متمایزی مشخص کرد.

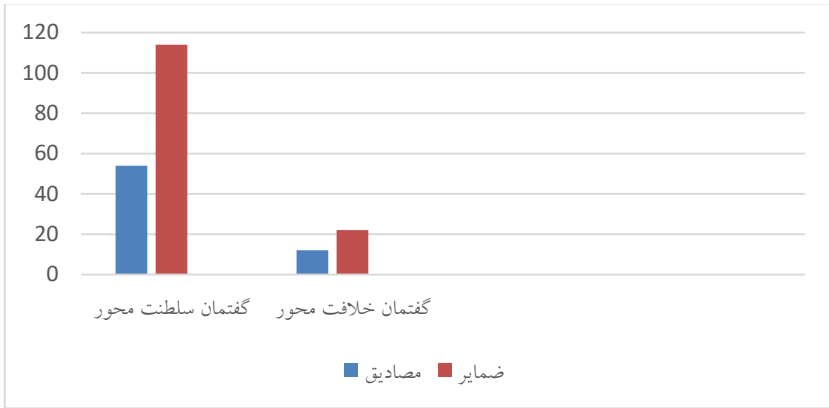
جدول تطبیق عناصر و شاخص های گنتمان سلطنت محور و گنتمان خلافت محور

تکرار	ضمایر	تکرار	مصادیق	عناصر و شاخص های گنتمان	گنتمان
۶۱	ما	۲	فره ایزدی	شاه بر جهان حکومت می کند	سلطنت محور
۴	به حضرت ما	۵	تائید الهی	مستقیماً حکومت را از خدا دریافت می کند	
۱۵	فرمودیم	۳	استحقاق و میراث	داشتن فره ایزدی است	
۲	جویشین	۹	آداب پادشاهی و جهان داری	حکومت به صورت اکتسابی است	
۲۷	مشقات ضمیر "ام"	۶	فرمان رایی و سروری	پادشاه به صورت مطلق در یک سو و رعیت در سوی دیگر	
		۱۴	ایزد تعالی		
		۵	الطاف صنع ایزدی		
		۴	سلطان و سلطنت		
		۳	حضرت ملوک		
		۳	ناصیه ما		
۹	او	۲	غزوات	امارت او بر عموم مسلمانان است	خلافت محور
۶	بدان حضرت	۲	طاعت داری	مستقیماً حکومت را از خدا دریافت می کند	
۴	ایمان	۱	خطبه	طل الله است	
۱	جویش	۱	سکه	لوا و عهد می بخشند	
۱	بفرمایند	۲	صحت دین		
۱	میگویند	۱	شمسیر زدن		
		۱	حسن عهد		
		۱	حضرت خانقا		
		۱	لوا و عهد		

خلافت محور

گفتمان	فراوانی	فراوانی نسبی	درصد	
سلطنت محور	۲	۰/۰۳	۳/۰۳	
	۵	۰/۰۷	۷/۵۷	
	۳	۰/۰۴	۴/۵۴	
	۹	۰/۱۳	۱۳/۶۳	
	۶	۰/۰۹	۹/۰۹	
	۱۴	۰/۲۱	۲۱/۳۱	
	۵	۰/۰۷	۷/۵۷	
	۴	۰/۰۶	۶/۰۶	
	۳	۰/۰۴	۴/۵۴	
	۳	۰/۰۴	۴/۵۴	
	مجموع: ۵۴		درصد کل: ۸۱/۷۸	
	ضمایر	۶۶	۰/۴۸	۴۸/۵۲
		۴	۰/۰۲	۲/۹۴
۱۵		۰/۱۱	۱۱/۰۲	
۲		۰/۰۱	۱/۴۷	
۲۷		۰/۱۹	۱۹/۸۵	
مجموع: ۱۱۴		درصد کل: ۸۳/۸		
مصادیق	۲	۰/۰۳	۳/۰۳	
	۲	۰/۰۳	۳/۰۳	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	۲	۰/۰۳	۳/۰۳	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	۱	۰/۰۱	۱/۵۱	
	مجموع: ۱۲		درصد کل: ۱۸/۱۵	
ضمایر	۹	۰/۰۶	۶/۶۱	
	۶	۰/۰۴	۴/۴۱	
	۴	۰/۰۲	۲/۹۴	
	۱	۰/۰۰	۰/۷۳	
	۱	۰/۰۰	۰/۷۳	
	۱	۰/۰۰	۰/۷۳	
مجموع: ۲۲		درصد کل: ۱۶/۱۵		

نمودار فراوانی ضمایر و مصادیق در گفتمان سلطنت محور و خلافت محور

بررسی نامه در سطح تفسیر

برای به چالش کشیدن لایه‌های پنهانی متن، سطح توصیف به تنهایی کافی نیست. در این راستا باید به دنبال تفسیر متن رفت و تفسیر هم چیزی نیست به جز ترکیبی از محتویات خود متن و دانش زمینه‌ای و تدابیری که مفسر یا محقق برای تفسیر متن به کار می‌گیرد.

سلطان سنجر گفتمان جدید مشروعیت سلطنت محور را در قالب کلمات و واژگانی مطرح می‌کند که قبل از آن، هیچ کدام از سلاطین سلجوقی از چنین ادبیاتی استفاده نکرده بودند. به نظر می‌رسد که سلطان سنجر تحت تأثیر گفتمان خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه (خواجه نظام الملک، ۱۳۸۳: ۸۱) و اندیشه‌های جدید غزالی از سلطنت در کتاب نصیحه الملوک (غزالی، ۱۴۲۹: ۴۹) قرار گرفته است. گفتمانی که در واقع، ریشه در نظریه ایرانشهری دارد و یا قویاً متأثر از آن بوده است. دیدگاهی که به دنبال جایگزینی سلاطین سلجوقی به پادشاهانی بود که از این پس، سایه خدا بروی زمین، حاکم مطلق و دارنده فره ایزدی بودند. برای بررسی چگونگی ایجاد این تغییر و طرح گفتمان سلطان سنجر

لازم است نگاهی به سیر تفکرات امام محمد غزالی (۴۵۰-۵۵۰) داشته باشیم. غزالی که رابطه‌ای حسنه‌ای با خلیفه و سلطان داشت، در دوره خطیر و پرمخاطره‌ای در مناسبات بین خلیفه و سلطان وارد شد. در بررسی اندیشه سیاسی غزالی بر اساس ترتیب زمانی آثار او می‌توان گفت که او در رساله المستظهری که بین سال‌های ۴۸۷ تا ۴۸۸ هجری قمری و برای نشان دادن مشروعیت خلیفه المستظهر نوشته است، نظریه خلافت خود را مطرح کرده و خلیفه را امام واجب الطاعه و خلیفه‌الله می‌خواند و پیوسته نظری انتقادآمیز نسبت به فرمانروایان دارد (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۱۶). او در کتاب فاتحه العلوم، خلیفه و شاه را از یک سنخ می‌داند و از نظر سیاسی، شاه را هم‌تراز خلیفه می‌داند (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۳۶) و با عدم تمایز میان خلیفه و شاه، به طرح نظریه سلطنت نزدیک می‌شود. غزالی در کتاب الاقتصاد فی الاعتقاد، نظریه‌ای مبنی بر اجتماع و پیوند نزدیک خلافت و سلطنت ارائه می‌دهد و همکاری میان آن دو را واجب می‌داند (غزالی، ۲۰۰۰: ۲۹۲-۲۹۱)، اما در کتاب نصیحه الملوک که بین سال‌های ۴۹۸ تا ۵۰۵ هجری قمری و به زبان فارسی برای سلطان سنجر سلجوقی نوشته است، به وضوح چرخشی را در دیدگاه او می‌توان مشاهده کرد. او دیگر از ضرورت تائید خلیفه برای سلطنت سخنی به میان نمی‌آورد و جایگاه پادشاه را قدسی و هم‌تراز پیغمبران می‌داند و این چنین بر آن مهر تائید می‌زند: بدان که خداوند دو گروه را برگزید و این دو گروه را بر دیگران برتری داد؛ یکی پیامبران و دیگری پادشاهان (غزالی، ۱۴۲۹: ۴۹). به این ترتیب، غزالی نه تنها مشروعیت سلطنت را تبیین، بلکه تداوم حکومت سلطان را نیز تضمین می‌کند. چنان که در قسمت توصیف آورده شد سلطان سنجر، همین اندیشه را چندین بار در نامه خود به المسترشد ذیل صفحات ۱۰۸a و ۱۱۳a در شماره ۴۹ نسخه خطی منشآت بازتولید کرده است و

همچنین وی مدعی شده است دارای فره ایزدی است و مشروعیت حکومت خود را بدون واسطه خلفای عباسی، به طور مستقیم از خداوند دریافت کرده است (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹/۱۰۷a).

دیدگاهی که غزالی هم در کتاب نصیحه الملوک خود آشکارا آن را مطرح کرده بود (غزالی، ۱۴۲۹: ۴۹). طبق نظر بویل بویل به نظر می‌رسد، نظریه خلافت غزالی به مرور به فراموشی سپرده شده است؛ اما نظریه سلطنت وی که در نصیحه الملوک مطرح ساخته است، تأثیر زیادی بر آیندگان گذاشته است (جی. آ. بویل، ۱۳۸۵: ۲۰۶). بازتاب این نظریه را نه فقط در این نامه بلکه در اسناد مربوط به انتصاب ولات و دیگر نوشته‌های دوره سلجوقی، مخصوصاً در کتاب عتبه الکتبه می‌توان به وضوح دید. در این نامه‌ها و فرمان‌ها که از سلطان سنجر به ملکان و امیران این دوره نوشته می‌شود، به ندرت از خلیفه یاد می‌شود و سلطان سنجر، ظل الله خوانده می‌شود که سلطنت را خداوند به او اعطا کرده است: به طور مثال در فرمان قضاء نیشابور، سنجر اذعان می‌دارد که خداوند او را به مرتبت و به منزلت اسم ظل الله فی الأرض رسانیده است (منتجب الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۹) و یاد در فرمانی که خطاب به ملک نیمروز نوشته شده، آمده است که پروردگار اداره امور سرزمین‌های جهان را به او سپرده است. و او نیز تمام سعی خود را جهت اعتلای آرمان‌های سلطنتش و حراست از وکلا و بندگان که به ودیعه به او واگذار شده است، انجام می‌دهد (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹: ۱۷a).

همچنین در نامه‌ای که از سوی دیوان سنجر به علمای سمرقند، فرستاده شده است، از سنجر به عنوان ذوالقرنین عهد، صاحب قران و سایه ایزدی بر خلق نام برده شده است (منشآت لنین گراد، شماره ۴۹: ۴۲a). در واقع، طرح نظریه سلطنت در گفتمان غزالی گویای آن است که تا چه حد این عالم بزرگ از گفتمان

خلافت محور ناامید شده بود و به دنبال جایگزینی و تغییر گفتمان غالب به امید بهتر شدن اوضاع اجتماعی و سیاسی بود. طباطبایی معتقد است که غزالی حمایت از سلطنت و تقویت آن را بهترین راه حل برای نجات اسلام از دست صلیبیان و باطنیان می‌دانست و برای طرح نظریه خود منتظر پادشاهی بود که به حمایت او پشت گرم باشد و مرگ برکیارق در سال ۴۹۸ این فرصت را برای او فراهم کرد. (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۲۷-۱۳۲) و با درخواست سلطان سنجر برای نوشتن نصیحه الملوک، او توانست این ایدئولوژی و دغدغه خود را به بهترین وجه ممکن برای سلطان سنجر بازگو کند، سلطانی که تا قبل از او، اسلافش ایدئولوژی خلافت محور را اساس کار خود قرار داده بودند و پیروی از خلیفه را بر خود واجب می‌دانستند. غزالی، سنجر را که در معرض این تفکرات بوده به تأمل و تعمق در اندیشه فره ایزدی و حق الهی بودن سلطنت و گسستگی از منبع مشروعیت خلیفه وامی‌دارد و بدین ترتیب با طرح این گفتمان در قالب زبان و روایت در کتاب خود، این اراده را به سلطان سنجر می‌دهد که به قاطعیت به طرح گفتمان خود در برابر المسترشد؛ خلیفه عباسی پردازد.

بررسی نامه در سطح تبیین

آخرین مرحله تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، سطح تبیین است و به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا گفتمان جدید به دنبال تغییر در ساختار جامعه است یا حفظ ساختار موجود را دنبال می‌کند. لذا در این راستا به بررسی بستر اجتماعی و تحولات موجود در جامعه که منجر به خلق گفتمان جدید شده است، می‌پردازد. این دوره هم‌زمان با ضعف سلجوقیان و روی کار آمدن خلیفه المسترشد عباسی در سال ۵۱۲ هجری قمری (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰/ ۵۳۶) و تلاش او برای کسب قدرت دنیوی همراه بود.

با مرگ محمد بن ملکشاه (۴۹۸-۵۱۱ ه.ق) امپراتوری سلجوقیان تجزیه شد و شرق در دست سلطان سنجر؛ برادر او باقی ماند و غرب به پسر او محمود رسید. خلفا و مخصوصاً المسترشد عباسی پس از مرگ محمد بن ملکشاه، در نزاع‌های خانوادگی شاهزادگان سلجوقی شروع به دخالت کردند و نیروهای نظامی خود را مجهز نمودند (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۳). به‌طور مشخص آغاز فعالیت‌های نظامی خلیفه المسترشد با ناتوانی سلطان محمود بن محمد در دفاع از بغداد ارتباط مستقیم داشت. محاربات سلطان محمود برای مقابله با مدعیان سلطنت، سبب ایجاد فتنه و آشوب‌های بسیاری در نواحی غربی شد و زمینه مناسب برای قدرت‌گیری خلیفه المسترشد عباسی فراهم کرد (حلمی، ۱۳۸۴: ۴۷).

از طرف دیگر سلطان سنجر؛ برادر کوچک‌تر سلطان محمد که بر خراسان حکومت می‌کرد و در عهد حکومت محمد، عنوان ملک داشت و خطبه و سکه به نام سلطان می‌نمود، جانشینی محمود را نپذیرفت و بر اساس اصل ارشدیت که هنوز در جانشینی سلاطین سلجوقی اهمیت داشت، خود را سلطان بزرگ سلجوقی نامید و در سال ۵۱۳ هجری قمری با لشکرکشی به غرب، برادرزاده‌اش محمود را مغلوب نمود (آقسرای، ۱۳۶۲: ۲۲). سلطان سنجر پس از شکست محمود، حاکم واقعی بغداد گردید. اگرچه او همچنان در خراسان باقی ماند ولی به‌صورت سلطان رسمی درآمد و نام و نشان در خطبه و سکه ذکر گردید. شایان ذکر است که این کار در تاریخ خلافت مبدأ سنت مهمی شد، زیرا اولین باری بود که سلطانی بدون این که خودش بغداد را تصرف نماید، نام و نشان در خطبه و سکه ذکر گردید.

سنجر پس از صلح با محمود، او را وارث بلامنازع خود کرد و دستور داد که نامش در خطبه‌های سرتاسر امپراتوری ذکر گردد و خلیفه را بعدها از این موضوع

آگاه کرد. این مسئله اوج نادیده گرفتن حقوق ویژه خلیفه توسط سلطان سنجر بود. اکنون این سنجر بود که حکومت عراق را به دلخواه به هر کس که دوست داشت واگذار می کرد؛ اما از آنجا که حکومت بغداد نیز مطرح بود، شاهزادگان مجبور بودند سوگند وفاداری نسبت به خلیفه ادا نمایند و فرمان اعطای منصب را از او بگیرند (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۳-۴۴).

مسترشد بعد از سال ۵۱۳ هجری عملاً وارد جنگ با سلطان سنجر شد و از اختلافات او با شاهزادگان سلجوقی به نفع خود استفاده کرد. هر جا لازم می دید، آن‌ها را در سرای خود گرامی می داشت و هر جا به صلاح نبود، ردای جنگ می پوشید و در جنگ با آن‌ها تردید نمی کرد (حلمی، ۱۳۸۴: ۴۶-۴۹). اما مهم-ترین اقدام او در اثنای جنگ‌های جانشینی پس از مرگ سلطان محمود (۵۲۵ه.ق) بود که نام سلطان سنجر را از خطبه انداخت و با ائتلاف با شاهزادگان سلجوقی به جنگ او رفت.

سلطان محمود در سال ۵۲۵ در همدان درگذشت و بعد از او پسرش داوود به سلطنت رسید، اما سلطان سنجر که خواهان به حکومت رسیدن طغرل، برادر سلطان محمود بود، جانشینی داوود را نپذیرفت و به همراه طغرل رهسپار همدان شد و ولایتعهدی را به او تفویض کرد (راوندی، ۱۳۶۴: ۲۰۸). شاهزادگان سلجوقی با کمک خلیفه علیه سنجر دست به اتحاد زدند و قرار شد خلیفه نیز شخصاً در جنگ علیه سنجر، آن‌ها را همراهی کند. چنان که الکامل هم در ذیل حوادث سال ۵۲۶ آورده است، کاملاً واضح است که المسترشد به دنبال تفرقه بین شاهزادگان سلجوقی بوده، در ابتدا آن‌ها را رودروی هم قرار می داد و سپس جبهه‌ای متحد از آن‌ها علیه سنجر تشکیل می داد.

همان‌طور که ابن اثیر می گوید: داوود و عمویش مسعود، هر دو فرستادگانی

نزد خلیفه مسترشد فرستادند و از او خواستند، خلیفه به نام آن‌ها خطبه سلطنت بخواند، اما خلیفه گفت، تصمیم درباره آن با سلطان سنجر است و از طرف دیگر به سلطان سنجر نامه فرستاد که اجازه ندهد، خطبه به نام هیچ کدام از شاهزادگان سلجوقی خوانده شود، زیرا خود سلطان سنجر از همه شایسته‌تر است (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰/۶۷۴). در اینجا عملاً شاهد سیاست تفرقه بینداز و حکومت کن خلیفه هستیم. از طرف دیگر، سلجوق شاه، پسر دیگر سلطان محمد، اتابک خود قراجه ساقی را که حاکم فارس و خوزستان بود با سپاه انبوهی به بغداد فرستاد و خلیفه مقدم او را گرامی داشت. مسعود در این زمان دوباره از خلیفه درخواست کرد به نام او خطبه بخواند، اما خلیفه قبول نکرد و بدین ترتیب، مسعود به بغداد لشکرکشی کرد. خلیفه عباسی، قشون خود را به همراه سپاه سلجوق شاه و قراجه ساقی برای مقابله با مسعود فرستاد و میان دو برادر دو روز کامل زد و خورد جریان داشت (همان: ۶۷۵). تمامی این حوادث در نامه سنجر به مسترشد بازگو شده و سنجر در این نامه بارها مسترشد را از تفرقه انداختن بین شاهزادگان سلجوقی بر حذر می‌دارد و به او یادآوری می‌کند که به فکر سروسامان دادن به اوضاع قلمرو تحت حکومت خود باشد که گرفتار صلیبیان شده است و دست از تفرقه‌اندازی بردارد. هرچند خلیفه دو برادر را به جان هم انداخت، اما سرانجام مسعود خواهان صلح با خلیفه شد و نهایتاً صلحی برقرار شد که بر مبنای آن عراق از آن خلیفه، سلطنت از آن مسعود و ولایتعهدی هم به سلجوق شاه رسید (همان: ۶۷۶).

پس در این برهه مسترشد، جبهه متحدی از شاهزادگان سلجوقی از جمله مسعود، سلجوق شاه و اتابک او قراجه ساقی را تشکیل داد و در تقابل با سلطان سنجر و شاهزاده مورد حمایت او، طغرل قرار داد. اوج تقابل سلطان سنجر و المسترشد عباسی زمانی است که خلیفه دستور می‌دهد که خطبه پادشاهی که در

سراسر شهرهای عراق به نام سلطان سنجر خوانده می‌شود، قطع شود (همان). خلیفه و متحدان او در ماه رجب سال ۵۲۶ هجری قمری از سنجر شکست خوردند و سلطان سنجر، طغرل را بر تخت سلطنت نشاند و در تمام شهرها به نام او خطبه خواندند. در ماه رمضان همان سال، میان طغرل و برادرزاده‌اش داوود جنگی در گرفت، داوود شکست خورد و به نزد خلیفه در بغداد رفت و خلیفه مقدم او را گرامی داشت (همان: ۶۸۲؛ عمادالدین کاتب: ۱۴۲۵: ۲۸۹). مسترشد دوباره از این فرصت برای ایجاد تفرقه بین سلجوقیان به نفع خود استفاده کرد و قشونی به همراهی سلطان مسعود و ملک داوود برای جنگ با سلطان سنجر و طغرل عازم همدان کرد و این بار در این جنگ، ملک طغرل، شاهزاده مورد حمایت سنجر در سال ۵۲۷ هجری شکست خورد (عمادالدین کاتب، ۱۴۲۵: ۲۹۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰/۶۸۶). نامه‌ای که در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفت در رمضان سال ۵۲۷، بلافاصله بعد از این شکست نوشته شده است و تقابل سنجر و المسترشد را به بهترین شکل در قالب واژگان و کلمات و در بستر همین حوادث به تصویر کشیده است. این تقابل بین سلجوقیان و عباسیان همچنان ادامه یافت و در نهایت المسترشد در خیمه سلطان مسعود در سال ۵۲۹ هجری در مراغه به دست اسماعیلیان به قتل رسید (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۲۷). البته این سؤال هنوز بی‌جواب مانده است که آیا سنجر و مسعود در قتل مسترشد دست داشته‌اند؟ بخصوص با توجه به این نکته که سال‌ها بعد خلیفه عباسی برای مرگ سنجر مجلس عزایی برپا نکرد. با توجه به مباحثی که مطرح شد در جواب پرسش اولیه این بحث باید گفت که گفتمان غیر مسلط مشروعیت سلطنت محور که ایدئولوژی آن تغییر جایگاه سلاطین سلجوقی به پادشاهانی دارای فره ایزدی بود که حاکمان مطلق و سایه خدا بر روی زمین بودند؛ به دنبال تغییر گفتمان غالب خلافت محور در جامعه

و جایگزینی آن بر پایه ایدئولوژی جدید خود بود.

نتیجه گیری

موضوعی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفت، تقابل گفتمان‌های مشروعیت سلطنت محور و مشروعیت خلافت محور در نامه سلطان سنجر سلجوقی به المسترشد عباسی بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف بود. این نامه که در سال ۵۲۷ هجری قمری نوشته است، نشان‌دهنده تغییر گفتمان غالب مشروعیت خلافت محور به گفتمان مشروعیت سلطنت محور در جامعه بود. در این نوشتار با روش گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف که با بررسی لایه‌های زیرین متن، فراتر از ویژگی‌های صوری آن، متن را در رابطه با سایر متون بررسی می‌کند و در چارچوب شرایط و تحولات اجتماعی، در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین به آن می‌پردازد. در سطح توصیف و در قالب کلمات و واژگان، سلطان سنجر به بهترین شکل، گفتمان جدید خود را طرح می‌کند و منبع مشروعیت بخشی حکومت خود را وراثت، استحقاق، لیاقت شخصی و فره ایزدی می‌داند. او با روش برجسته‌سازی گفتمان خود و به حاشیه راندن گفتمان خلافت محور از طریق مقایسه اقدامات خود با خلیفه، برتری خود را به رخ خلیفه می‌کشد؛ همچنین با نقد شخصیت خلیفه و به چالش کشیدن او، وی را مسئول تفرقه‌افکنی بین شاهزادگان سلجوقی و بی‌توجهی به امور مسلمین در برابر کفار صلیبی می‌داند و پیروی از خلیفه را عادت می‌داند که از اسلاف به وی رسیده است و بدین ترتیب ادعا می‌کند که خداوند او را به مرتبه ظل الله فی الارض رسانده است.

در قسمت تفسیر و در بررسی گفتمان مطرح شده در رابطه با متون دیگر، می‌توان گفت که سلطان سنجر تحت تأثیر دیدگاه غزالی از سلطنت در کتاب نصیحه الملوک قرار گرفته است، دیدگاهی که سلطنت ترکان سلجوقی را بدان

سبب که آنان از جانب خداوند، صاحب شوکت و مقام شده‌اند مشروع می‌شمارد. سلطان سنجر با تکیه بر چنین دیدگاهی بود که به طرح قاطعانه گفتمان خود دست زد.

در سطح تبیین و در بررسی گفتمان سلطنت محور در بستر حوادث اجتماعی و تحولات جامعه، تقابل مسترشد با سنجر، مهم‌ترین انگیزه‌ای بود که سلطان سنجر را وادار به طرح گفتمان خود در برابر گفتمان غالب خلافت محور کرد. مسترشد، خلیفه عباسی به دنبال قدرت دنیوی به سیاست تفرقه‌افکنی بین شاهزادگان سلجوقی دست زد و برای نیل به هدف خود، نام سلطان سنجر را از خطبه انداخت و علیه او جنگ‌هایی را با ائتلافی از شاهزادگان سلجوقی سازمان‌دهی کرد. وی در این اغتشاش سیاسی و نظامی به دنبال حفظ و افزایش اقتدار و قدرت دنیوی خود بود. بدین ترتیب با تنزل جایگاه خلیفه به قدرت دنیوی و سیاست تفرقه‌افکنی او، سلطان سنجر گفتمان مشروعیت سلطنت محور خود را که ایدئولوژی اصلی آن، تغییر جایگاه سلاطین سلجوقی به پادشاهانی که دارای فره ایزدی بودند، جایگزین گفتمان غالب خلافت محور در جامعه کرد. اهمیت نامه به این خاطر است که سلطان سنجر مدعی شده است دارای فره ایزدی است و حکومت خود را بدون واسطه‌ی خلفای عباسی و به صورت مستقیم، از طرف خدا دریافت کرده است و بدین ترتیب با طرح و پی‌ریزی گفتمانی متفاوت از مشروعیت خلافت محور، به تبلیغ این اندیشه پرداخت که حکومت حق الهی است و از طرف خداوند به او تفویض شده است. با توجه به آنچه گفته شد می‌توان گفت که تحلیل نامه سلطان سنجر به خلیفه عباسی از زاویه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلان حاکمی از گذاری از نظریه مشروعیت خلافت محور به سوی الگوی مشروعیت سلطنت محور است.

سپاسگزاری

در پایان از تمامی کسانی که در این پژوهش به نگارنده یاری رساندند؛ نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم. به ویژه از استاد محترم گروه تاریخ دانشگاه الزهراء جناب آقای دکتر ذکراالله محمدی که با راهنمایی‌های عالمانه خود در انجام بهتر تحقیق به بنده یاری رساندند، سپاسگزارم. همچنین از جناب آقای دکتر اسماعیل حسن زاده مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه الزهراء و نیز همسر ارجمندم آقای دکتر سیدمحمد شیخ احمدی استادگروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنجید بابت راهنمایی‌ها و حمایت‌هایشان تشکر می‌کنم. همچنین بر خود لازم می‌دانم که از مسئولان بخش نسخ خطی کتابخانه ملی ایران که نسخه اصلی منشآت را در اختیار بنده گذاشتند، قدردانی نمایم

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ziba Shams

 <https://orcid.org/0000-0002-7097-456X>

Zekrollah

 <https://orcid.org/0000-0002-6598-6937>

Mohammadi

منابع

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ ه.ق.)، *الکامل فی التاریخ*، لبنان، بیروت، دار صادر.
اکوانی، حمداله (۱۳۹۸)، سیاست‌نامه نویسی و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی ایران؛ تحلیل کنش گفتار سیرالملوک، پژوهش سیاست نظری، شماره ۲۵، صص ۱۲۵-۱۵۶.

آقسرایبی، محمود بن محمد (۱۳۶۲)، *تاریخ سلاجقه*، به تصحیح دکتر عثمان توران،

تهران، انتشارات اساطیر.

بنداری اصفهانی، قوام الدین فتح بن علی (۱۳۵۶)، *زبده النصره و نخبه العصره*، ترجمه

محمدحسین جلیلی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

بویل، جی. آ. (۱۳۸۵)، *تاریخ ایران کمبریج؛ از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت*

ایلخانی، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

حلمی، احمد کمال الدین (۱۳۸۴) *دولت سلجوقیان*، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم،

زیتون.

خزانه دارلو، محمدعلی؛ جلاله‌وند الکامی، مجید (۱۳۹۲) *تحلیل انتقادی گفتمان قدرت*

در دو فصل از سیاست‌نامه خواجه نظام الملک توسی، *سیاست جهانی*، شماره ۱۳،

صص ۸۹-۱۰۸.

راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴) *راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*،

تهران، امیرکبیر.

رضائیان، علی (۱۳۹۱) *بررسی و مقایسه روند مشروعیت‌یابی سیاسی سلاطین*

سلجوقی: طغرل و سنجر، *مطالعات تاریخ اسلام*، شماره ۱۴، صص ۷۷-۹۲.

طباطبایی، جواد (۱۳۸۵) *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*، تهران، انتشارات

کویر.

طوسی، خواجه نظام الملک (۱۳۸۳) *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*، به اهتمام هیوبرت

دارک، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

عمادالدین کاتب، محمد بن محمد (۱۴۲۵ ه.ق.)، *تاریخ دوله آل سلجوق*، لبنان، بیروت،

دار الکتب العلمیه.

غزالی، محمد بن محمد (۱۴۲۹ ه.ق.) *التبر المسبوک فی نصیحه الملوک لبنان*، بیروت،

المکتبه العصریه.

غزالی، محمد بن محمد (۲۰۰۰م)، *الاعتقاد فی الاقتصاد*، لبنان، بیروت، دارالمنهاج.

فیرحی، داود (۱۳۸۵)، *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)*، تهران، نشر نی.

قادری، حاتم (۱۳۷۰) *اندیشه سیاسی غزالی*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
قاسمی فر، علیرضا (۱۳۹۹) *فوکو، حقیقت و قدرت؛ خوانش فوکویی "سورنر"*
ماریوبارگاس یوسا، تهران، نشر داستان.

قدیمی قیداری، عباس؛ قانعی زوارق، علی (۱۳۹۶) *دگراندیشی در سیاست‌نامه*، تحلیل
گفتمان برخورد با مخالف در اندیشه خواجه نظام الملک، *اندیشه سیاسی در اسلام*،
شماره ۱۳، صص ۳۷-۶۸.

کاشغری، محمود بن حسین بن محمد (۱۳۷۵) *دیوان لغات‌الترک*، ترجمه و تنظیم: سید
محمد دبیر سیاقی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
کلوزنر، کارلا (۱۳۸۱) *دیوانسالاری در عهد سلجوقی (وزارت در عهد سلجوقی)*،
ترجمه یعقوب آژند، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.
لمبتون، آن (۱۳۸۲) *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران،
نشر نی.

معزی نیشابوری، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸) *دیوان معزی*، به اهتمام عباس اقبال،
تهران، کتاب‌فروشی اسلامیة.

منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد (۱۳۸۴) *عتبه‌الکتابه*، تهران، اساطیر.
منشآت لنینگراد، *مجموعه نامه‌ها، میکروفیلم، کتابخانه ملی*، شماره ۴۸، ۴۹ و ۵۰.

References

- Baker, Paul and Ellece, Sibonile. (2011) *Key Terms in Discourse Analysis*, London and New York: Continuum.
- Fairclough, Norman. (2001) *Language and power. Second edition.* London and New York: Routledge.
- Fairclough, Norman. (2010) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language.* Second edition. London and New York: Routledge.
- Locke, Terry. (2004) *Critical Discourse Analysis.* London and New York: Continuum.

Peacock, A. C. S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University Press.

Saussure, Ferdinand de. (2011) *Course in General Linguistics*.

Translated References into English

Ibn al-Athir, Ali bin Muhammad (1965). *Al-Kāmil fi al-Tārīkh* (The Complete History). Beirut, Lebanon: Dar Sader. (Date: 1385 AH, corresponding to 1965). [In Persian]

Akvani, Hamdollah (2019). “Siyasatnama-Writing and the Discursive Turn in Iranian Political Thought: Analyzing the Speech Act of Siyar al-Muluk,” *Theoretical Politics Research*, No. 25, pp. 125-156. [In Persian]

Aqsara’i, Mahmud bin Muhammad (1983). *Tārīkh-e Salājiqah* (History of the Seljuqs). Edited by: Dr. Osman Turan, Tehran: Asatir Publications. [In Persian]

Bundārī Isfahānī, Qiwām al-Dīn Fath bin Ali (1977). *Zubdat al-Nuṣrah wa Nukhbat al-Uṣrah* (The Cream of Help and the Elite of the Age). Translated by: Mohammad Hossein Jalili, Tehran: Iranian Culture Foundation Publications. [In Persian]

Boyle, J.A. (2006). *The Cambridge History of Iran: From the Saljuqs to the Fall of the Ilkhanids*. Tehran: Amirkabir Publications Institute. (Translation of the relevant volume of *The Cambridge History of Iran*). [In Persian]

Hilmi, Ahmad Kamāl al-Dīn (2005). *Dawlat al-Saljuqbān* (The Seljuq State). Translated by: Abdollah Naseri Taheri, Qom: Zaitoun. [In Persian]

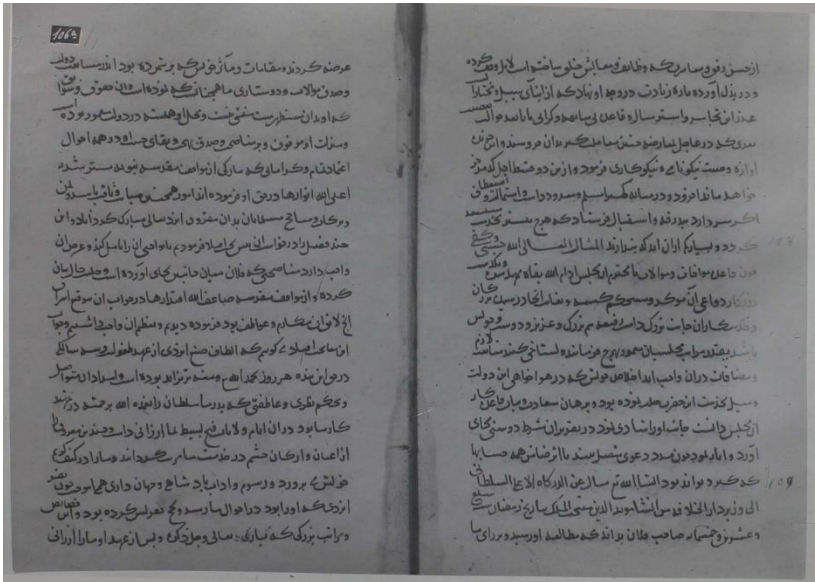
Khazanehdar-Lou, Mohammad Ali; Jalalehvand Alkami, Majid (2013). “Critical Discourse Analysis of the Discourse of Power in Two Chapters of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi’s *Siyasatnama*,” *Global Politics*, No. 13, pp. 89-108. [In Persian]

Rāwandī, Muhammad bin Ali (1985). *Rāḥat al-Ṣudūr wa Āyat al-*

- Surūr dar Tārīkh-e Āl-e Saljūq (The Comfort of Hearts and the Sign of Joy in the History of the House of Seljuq). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Rezāeiān, Ali (2012). "A Study and Comparison of the Process of Political Legitimation of Seljuq Sultans: Tughril and Sanjar," *Islamic History Studies*, No. 14, pp. 77-92. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'i, Javād (2006). *Dar-Āmadī bar Tārīkh-e Andīshe-ye Siyāsī dar Īrān* (An Introduction to the History of Political Thought in Iran). Tehran: Kavir Publications. [In Persian]
- Tūsī, Khwāja Niẓām al-Mulk (2004). *Siyar al-Mulūk* (Siyāsatnāma) (The Conduct of Kings / The Book of Government). Edited by: Hubert Darke, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Imād al-Dīn al-Kātib, Muhammad bin Muhammad (2004). *Tārīkh-e Dawlat-e Āl-e Saljūq* (History of the Seljuq State). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (Date: 1425 AH, corresponding to 2004 CE). [In Persian]
- Al-Ghazālī, Muhammad bin Muhammad (2008). *Al-Tibr al-Masbūk fī Naṣīḥat al-Mulūk* (The Forged Gold in Advice to Kings). Beirut, Lebanon: Al-Maktabah al-'Aṣriyyah. (Date: 1429 AH, corresponding to 2008 CE). [In Persian]
- Al-Ghazālī, Muhammad bin Muhammad (2000). *Al-Iqtiṣād fī al-I'tiqād* (The Just Mean in Belief). Beirut, Lebanon: Dar al-Minhaj. [In Persian]
- Fīrhī, Dāvūd (2006). *Quadrat, Dānesh wa Mashrū'iyat dar Islām* (Dowre-ye Miyāne) (Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam (Medieval Period)). Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Qāderī, Hātam (1991). *Andīshe-ye Siyāsī-ye Ghazālī* (The Political Thought of Ghazali). Tehran: Bureau of Political and International Studies. [In Persian]

- Qāsemī Far, Alīreza (2020). Foucault, Truth and Power: A Foucauldian Reading of Mario Vargas Llosa's "The Feast of the Goat". Tehran: Dastan Publishing. [In Persian]
- Qadīmī Qīdārī, Abbās; Qāne'ī Zawāraq, Ali (2017). "Dissidence in the Siyasatnama: Discourse Analysis of Dealing with Opposition in the Thought of Khwaja Nizam al-Mulk," Political Thought in Islam, No. 13, pp. 37-68. [In Persian]
- Kashgharī, Maḥmūd ibn Husayn ibn Muḥammad (1996). *Dīwān Lughāt al-Turk* (Compendium of the Turkic Dialects). Translated and arranged by: Sayyed Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Clausner, Carla (2002). *Bureaucracy in the Seljuq Era (The Vizierate in the Seljuq Era)*. Translated by: Ya'qoub Ajand, Tehran: Amirkabir Publications Institute. (Translation of *The Seljuq Vezirate: A Study of Civil Administration, 1051-1157*). [In Persian]
- Lambton, Ann K.S. (2003). *Tadāvum wa Taḥawwol dar Tārīkh-e Miyāne-ye Īrān* (Continuity and Change in Medieval Persian History). Translated by: Ya'qoub Ajand, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Mu'izzī Nīshābūrī, Muḥammad bin 'Abd al-Malik (1939). *Dīwān-e Mu'izzī* (The Divan of Mu'izzi). Edited by: Abbas Eqbal, Tehran: Islamiyya Bookstore. [In Persian]
- Muntajib al-Dīn Badī', Ali bin Ahmad (2005). *'Atabat al-Kataba* (The Threshold of Scribes). Tehran: Asatir. (Collection of Seljuq-era administrative letters). [In Persian]
- Manshāt-e Leningrād (Leningrad Manuscripts/Inshā' Collection). A collection of letters, microfilm, National Library, No. 48, 49, and 50. (A reference to a specific manuscript collection). [In Persian]

تصویر صفحه اول نسخه خطی نامه

استناد به این مقاله: شمس، زیبا و محمدی، ذکرالله. (۱۴۰۴). تقابل گفتمان های مشروعیت سلطنت محور و مشروعیت خلافت محور در نامه سلطان سنجر سلجوقی به المسترشد عباسی بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، دولت پژوهی، ۱۱ (۴۳)، ۳۴۱-۳۸۴.

Doi: 10.22054/tssq.2025.72360.1386

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-International License